

DOI 10.57589/sr1.v70i4.4077

UDK 811.163.6'374:81'373.7

Špela Petric Žižić

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

spela.petric@zrc-sazu.si

BESEDNE ZVEZE Z VIDIKA SLOVAROPISJA NA PRIMERU SESTAVKOV

eSSKJ¹

V prispevku so predstavljeni kriteriji za razločevanje med prostimi in stalnimi besednimi zvezami ter med stalnimi leksikaliziranimi in neleksikaliziranimi zvezami. Cilj je prikaz načel njihove slovarske obravnave ter tipologije besednih zvez, temelječe na podlagi analize (delovnega) gradiva iz nastajajočega eSSKJ. S slovaropisnega vidika so obravnavani tudi monokolokabilni leksemi kot sestavine stalnih besednih zvez in unikalne sestavine frazemov, raziskava pa primerjalno vključuje še večdelne leksikalne enote, katerih najmanj en del ni leksem oz. beseda.

Ključne besede: leksikologija, leksikografija, stalna besedna zveza, frazem, večbesedni termin, večbesedno lastno ime, monokolokabilnost

The article presents criteria for distinguishing between free combinations of words and set phrases and between lexicalized and non-lexicalized phrases. The aim is to show the principles of their dictionary treatment and the typology of phrases based on an analysis of (working) material from the *e-Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Dictionary of the Slovenian standard language, 3rd edition). Monocollocable lexemes as components of set phrases and unique components of phrases are also analyzed from a lexicographical point of view. The research comparatively includes multi-part lexical units, at least one part of which is not a lexeme or word.

Keywords: lexicology, lexicography, set phrase, idiom, multi-word term, multi-word proper name, monocollocability

1 Uvod

Za (stalne) besedne zveze je zaradi kompleksnih skladenjsko-pomenskih odnosov med besedami značilna velika tipološka razčlenjenost. Vprašanje njihove tipologije se v leksikologiji rešuje neenotno. Različni avtorji namreč upoštevajo različne vidike proučevanja besednih zvez, kar lahko povzroča tudi pojmovno neskladje in terminološko neustaljenost. Posledična neenotnost obravnave stalnih besednih zvez v različnih enojezičnih razlagalnih slovarjih² kaže, da uslovarjanje stalnih besednih zvez ostaja eno zahtevnejših slovaropisnih vprašanj.

¹ Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS.

² Gl. Petric 2018: 205–14.

Prispevek želi predstaviti tipologijo (stalnih) besednih zvez,³ dopolnjeno z leksikološkimi in leksikografskimi spoznanji – tudi na podlagi analize (delovnega) slovarskega gradiva. Cilj je jasnejša določitev kriterijev za razmejevanje med (1) prostimi besednimi zvezami in stalnimi besednimi zvezami ter nato med (2) stalnimi besednimi zvezami (zvezami leksemov), ki so na stopnji neleksikalizirane sintagme, in večbesednimi leksemi, ki so rezultat leksikalizacije.

V povezavi z analizo posameznih (sestavlin) besednih zvez se prispevek dotika vprašanja definicije leksema in obravnava s tega vidika mejna tipa sestavin stalnih besednih zvez, kot so (1) monokolokabilne sestavine samostalniških (terminoloških) zvez ter (2) t. i. unikalne sestavine frazemov. Z namenom osvetlitve problema (ne)leksemskosti sestavin so v raziskavo vključene večdelne leksikalne enote, katerih najmanj en del ni leksem oz. beseda in ki jih zato ni možno razstaviti na (besedne) sestavine.

Teoretična izhodišča in terminologija so vzeti iz temeljnih del zlasti slovenskih jezikoslovcev (A. Vidovič Muha, J. Toporišič, E. Kržišnik), pri tipologiziranju gradiva pa so upoštevana tudi dognanja B. Tafre, G. Blagus Bartolec idr. ter koncept eSSKJ.

2 Tipologija (stalnih) besednih zvez z vidika slovaropisja

Predmet slovaropisne obravnave so zlasti v rabi ustaljene zveze besed, ki kot take potrjujejo pomen ali pa imajo leksikalni potencial. Vsi tipi, obravnavani v nadaljevanju, so s skladenjskega vidika sintagme.⁴ V eSSKJ leksikalizirane stalne besedne zveze in frazemi ne nastopajo kot iztočnice, ampak (z razlago in zgledi rabe) v dveh posebnih razdelkih, STALNE BESEDNE ZVEZE in FRAZELOGIJA, in sicer znotraj sestavkov vseh svojih polnopomenskih sestavin. Če sestavina določene zveze ni leksikalizirana (če je torej monokolokabilna, nastopa le v eni zvezi) ali če je lastnoimenska, se navaja kot iztočnica sestavka brez pomenske razlage, ki vsebuje le podatke o besedni vrsti, naglasu, izgovoru in paradigmi, zveza pa se zabeleži v pripadajočem stalnobesednozveznem oz. frazeološkem razdelku (Koncept 2015: 7–8; gl. 3.2, 3.3). Slovaropisni vidik besednih zvez je torej neposredno povezan z vprašanjem razdelka za stalne besedne zveze oz.

³ Deloma izhajamo iz tipologije večbesednih leksemov v monografiji *Slovenski večbesedni leksemi z vidika slovaropisja* (Petric 2018). Ta je nastala kot rezultat skladenjske in leksikalnopomenske analize večjega nabora novejšega stalnobesednozveznega gradiva z namenom izdelave meril za izbiranje, razvrščanje ter razlaganje tovrstnih leksemov, njena temeljna usmeritev pa je bila prenos teoretičnih spoznanj (zlasti A. Vidovič Muha, J. Toporišiča in E. Kržišnik) na slovarsko delo. V zvezi z obravnavo večbesednih leksemov v eSSKJ gl. tudi Perdih, Ledinek 2019: 127 in Koncept 2015: 55.

⁴ Prim.: »Kolokacija je glede na strukturo sintagma, ker je sestavljena iz več besed in presega raven morfema in polnopomenske besede, hkrati pa ne sega na raven stavka.« (Blagus Bartolec 2014: 5) J. Silić in I. Pranjković v svoji slovnici uvajata pojem *sintagmem*; gre za enoto skladenjske ravnine, zvezo besed, sestavljeno iz najmanj dveh med seboj povezanih sestavin ali tagmemov, tj. samostojnih besed in/ali oblik, npr. *mirno morje*, *graditi hišo*, *ukvarjati se s trgovino*, *misliti na posledice*, *spati mirno*, *veliko snega*; tagmemi se združujejo na podlagi odvisnosti (Silić, Pranjković 2007: 261). Tagmemi se lahko povezujejo vezano (slovnici in leksikalna povezanost je taka, da se ne morejo »razvezati«) ali nevezano (prosto) (Silić, Pranjković 2007: 269).

frazeme in navajanja tipičnih zvez oz. kolokacij v okviru ilustrativnega gradiva, dotika pa se tudi vprašanja slovarske razlage in slovarske iztočnice.

2.1 Proste besedne zveze

Proste besedne zveze nastajajo in izginjajo v komunikaciji (prim. Mikuš v Vidovič Muha 2013: 27); so manj stabilne od stalnih in tako tudi neleksikalizirane. Glede na kolokabilnost (tipičnost sopojavljanja) sestavin se s slovaropisnega vidika delijo na kolokacije, ki so statistično najbolj tipične sopojavitve besed (omejen nabor kolokabilnosti), in na netipične, v rabi manj ustaljene zveze – te so za slovar manj relevantne. Definijska lastnost kolokacije, tj. zveze, ki potrjuje pomen,⁵ h kateremu spada, je torej statistično značilnejša leksikalno-skladenjska povezanost njenih sestavin (gl. npr. Gantar 2007: 66–67), ki je posledica procesa *sintagmatizacije*. Leksikalno-skladenjska povezanost (hrv. *spojivost*) »vpliva na pomen, a ne v tej meri, da bi sestavine sintagme izgubile svoj leksikalni pomen; [g]re za dva jezikovna znaka, pri katerih ima vsak samostojni pomen« (Tafra 2005: 120). Tipične proste zveze se v eSSKJ obravnavajo kot ponazarjalno gradivo; gl. 2.3.

2.2 Stalne besedne zveze

Med stalne besedne zveze⁶ prištevamo (1) večbesedne termine, (2) frazeme,⁷ (3) večbesedna lastna imena,⁸ (4) občnoimenske stalne besedne zveze in (5) t. i. slovnice zveze (skupine leksemov s funkcijo veznika,⁹ predloga, členka, prislova ali zaimka (Tafra 2005: 165)).

2.2.1 Sintagmatizacija (skladenjsko ustaljevanje besednih sestavin v govoru, pogojeno z njihovim leksikalnim pomenom) je obenem pogoj za nastanek stalnih besednih

⁵ Besedilne uresničitve metaforično motiviranega pomena so merilo stopnje leksikaliziranosti (Snoj 2004: 166). Po F. Novaku je najbolj trden in jasen dokaz za nastanek drugotnega pomena celotni sistem zvez druge pomenske skupine pri kaki besedi (Novak 1975: 43). Tudi S. Suhadolnik poudarja pomembnost sobesedila pri določanju pomena: »Iz spoznanja, da živita beseda in njen pomen le v sobesedilu, in sicer v tipičnem sobesedilu, bodo imele besede ob sebi tako navadne, proste zveze z ustreznimi vezavami kot posebne in stalne oz. terminološke ter frazeološke zveze« (Suhadolnik 1968: 222).

⁶ E. Kržišnik navaja, da je z izrazom *stalna besedna zveza* »poudarjeno stalno sopojavljanje sestavin besedne zveze; sestavine se stalno hkrati pojavljajo in predpostavljajo s skupnim pojavljanjem vsakokrat tudi isti pomen« (Kržišnik 1986: 435).

⁷ Prim. lastnosti frazema: večbesednost oziroma fraznost, omejena povezovalnost sestavin, neslovarskost pomena vsaj ene od sestavin oziroma pomenska neprozornost, ustaljenost v smislu preštevnosti leksikalnih in drugih variant, pretvorbna omejenost ob ohranitvi celostnega frazeološkega pomena in opazna ekspresivna vloga zveze kot celote (Kržišnik 1994: 22).

⁸ Lastna imena so enote brez denotativnega pomena (določena so samo s kategorialnimi pomenskimi sestavinami), imajo pa referenčni pomen (prim. Vidovič Muha 2013: 92; Tafra 1988: 186).

⁹ O zvezi prislova in veznika kot stalne besedne zveze z vezniško funkcijo gl. Gabrovšek, Krvina 2022.

zvez, ki so v nasprotju s kolokacijami v različni stopnji podvržene še *leksikalizaciji*.¹⁰ Leksikalizirana (tj. potrjena z več v rabi ustaljenimi, tipičnimi zvezami) je lahko beseda, njen posamezni pomen – lahko pa tudi besedna zveza kot celota, s čimer ta postane del slovarskega podsistema jezika. Leksikalizacija zveze je, če poteka spontano, posledica pomenotvornih procesov. Metonimični in metaforični pomenski prenos¹¹ namreč »prispevata k povezovanju pomenov posameznih besed v besedni zvezi v enotni, celotni pomen in sta zato pogoj za leksikalizacijo stalne besedne zveze, ki je kot leksikalna enota členjena samo navidezno, izrazno – globinsko, pomensko pa je celovita« (Petric 2018: 105).

Tipične občnoimenske in terminološke stalne besedne zveze, ki predstavljajo osrednji korpus za našo raziskavo, so imenske zveze z vrstnim pridevnikom kot določujočo sestavino (gl. Vidovič Muha 2013: 32). V besedilu¹² imajo poimenovalno funkcijo (poimenujejo predmetnost), občnoimenske pa imajo zaradi tega in ob odsotnosti ekspresivnega učinka v besedilu tudi terminološki potencial – ne glede na stopnjo pomenske zlitosti oz. pomenske prozornosti svojih sestavin lahko tovrstne zveze s terminologizacijo postanejo termini (neodvisni od sobesedila).¹³

Imenske zveze z vrstnim pridevnikom v prilastku, ki so na stopnji pomensko prozorne sestave (gl. 2.2.1.1), zaradi poudarjene poimenovalne (nominacijske) funkcije in s tem terminološkega potenciala kljub odsotnosti leksikaliziranosti kot posledice pomenskih prenosov torej teoretično uvrščamo med stalne zveze, v eSSKJ pa se iz praktičnih razlogov, ker pomenskega opisa za uporabnike ne potrebujejo, navajajo kot ilustrativno gradivo skupaj s kolokacijami (npr. *abecedni red*, *abecedni sistem*; *brizgani beton*; *čeljustni sklep*; *čisti alkohol*; *dramski igralec*; primeri za kolokacije, ki niso tovrstne zveze: *star bor*; *nizek brin*; *gosto cedilo*).¹⁴

Imenske zveze z desnim (samostalniškim) prilastkom navadno obravnavamo kot proste zveze (npr. *atom bakra*; gl. 2.1), razen če so terminološke, kar je razmeroma

¹⁰ Prim.: »Leksikalizacija (uslovarjenje) pretvori metaforo v metaforični pomen. [...] Najprej [...] [pride] do opomenjanja (semizacije) – pretvorbe v pomensko sestavino – tiste vsebinske lastnosti, ki je pravzaprav sprožila povezavo dveh denotatov, šele nato se ta pomenska sestavina lahko leksikalizira (uslovari) kot nova, vendar za metaforični pomen odločilna« (Vidovič Muha 2013: 162).

¹¹ O pomenotvornem vidiku večbesednih leksemov gl. Petric 2015.

¹² Prim.: »Meje med frazemi in drugimi večbesednimi enotami (sintaktična enota, termin ali frazem) navadno reši sobesedilo. Mejni primeri so stavčni frazemi, ki jih je treba razlikovati od krilatic in pregovorov, in fonetične besede, ki niso popolnoma desemantizirane in ki se v hrvaški literaturi navadno ne razumejo kot frazemi (*ne brez razloga, s časom, z guštom*)« (Tafra 2005: 286).

¹³ Prim. lastnosti terminologije: (1) večinskost samostalniške terminološke leksike; (2) enopomenskost; (3) pomenska neodvisnost od (znotraj)besedilnih in pragmatičnih okoliščin; (4) terminološka leksika na sintagmatski in paradigmatski ravni svojih lastnosti ne spreminja; (5) terminološka leksika ne more izražati konotativnih pomenov; (6) sopomenskost in enakoizraznost sta v znanstvenem besedilu nefunkcionalni; (7) terminološka ustaljenost; (8) terminološka leksika je vključena v pojmovni in izrazni sistem določenega področja znanosti ter slovarski sistem jezika (sistemskost termina); (9) terminološka leksika je pomensko motivirana z lastnostmi denotata (pomenska predvidljivost terminologije) (Vidovič Muha 2013: 127–30). Gl. tudi Žagar Karer 2011.

¹⁴ Vsi primeri zvez in slovarske razlage, navedeni v prispevku, so iz eSSKJ ali pa so del delovnega gradiva za eSSKJ.

redko (prim. Vidovič Muha 2013: 32); v tem primeru se v eSSKJ navajajo v razdelku STALNE BESEDNE ZVEZE z razlago in zgledi rabe (primeri terminov iz eSSKJ: *roman na ključ*; *sladkorna bolezen tipa 1*; *sladkorna bolezen tipa 2*; *sonetni venec sonetnih vencev*).

Zelo redke so stalne glagolske zveze (tak primer je v eSSKJ determinologizirana zveza iz prava *žaljivo obdolžiti*) in stalne besedne zveze v funkciji drugih besednih vrst, npr. pridevnika (v eSSKJ še neuslovarjeno: (zaslon) *na dotik*).

Med stalne zveze načeloma torej prištevamo vse zveze samostalnika z vrstnim pridevnikom (Vidovič Muha 2013: 32), stopnja ustaljenosti pomensko prozornih občnoimenskih zvez (sestav) pa je odvisna od kolokabilnosti njihovih sestavin – lahko jo izmerimo s korpusnimi statističnimi izračuni. Pri tem velja, da je pri primerih z omejeno kolokabilnostjo sestavin, npr. *čisti alkohol* ali *kodrasti ohrovt*¹⁵ v nasprotju z zvezami, kot so npr. *slovenski čebelar*, *šoferski izpit*, *vampirski film* in *teološki pojem*, katerih sestavine se rabijo v veliko možnih kombinacijah, večja verjetnost, da se v rabi ustalijo in kot take pridobijo izrazitejšo poimenovalno funkcijo v besedilu.

2.2.1.1 Za prikaz stopenjskosti leksikaliziranosti besednih zvez je najprimernejša tipologija stalnih besednih zvez N. M. Šanskega¹⁶ (1963, 2011) (v slovenistiki sta jo povzela zlasti J. Toporišič (1973/74: 273–79, 1982: 364–66) in A. Vidovič Muha (1988)), ki predstavlja tudi izhodišče za njihovo uslovarjanje. Besedne zveze glede na stopnjo zlitosti pomenov njihovih sestavin v en pomen večbesedne (leksikalne) enote delimo v štiri tipe: od pomensko najmanj trdne do najtrdnejše zveze si sledijo *sestava*, *skup*, *sklop* in *zraslek*. Pomen *sestave* je sestavljen iz pomenov njenih sestavin, pri *skupih* pa ima ena sestavina neleksikaliziran preneseni pomen. Najvišjo stopnjo stalnosti imajo besedne zveze, pri katerih je prenesen pomen zveze kot celote – te z vidika stopnje pomenske zlitosti sestavin spadajo med sklope (motivacijsko izhodišče je s sinhronega vidika razvidno) oz. zrasleke (motivacijsko izhodišče s sinhronega vidika ni razvidno), npr. *človek žaba*, *kurje oko*; *kačji pastir*, *črne koze* (gl. Petric 2018: 105).

Stopnjo leksikaliziranosti posamezne besedne zveze ugotavljamo s pomensko-sestavinsko analizo, stopnja zlitosti pomenov sestavin stalne besedne zveze pa tako vpliva na strukturo slovarske razlage. Različne stopnje pomenske zlitosti sestavin večbesednih leksemov se namreč z vidika pomenskih sestavin odražajo kot različne pomenskosestavinske kombinacije, ki povzročajo različno stopnjo leksikalizacije (Žele 2004: 136, 2005: 243–44). Pri skupih s prenesenim pomenom jedra sta prilastek zveze in razločevalna pomenska sestavina v razlagi izrazno prekrivna, npr. *pokojninski*

¹⁵ Med sestave (pomensko prozorne zveze) uvrščamo tudi zveze s sestavinami v prenesenem pomenu, če je ta pomen leksikaliziran – potrjen z več kolokacijami (npr. **čisti** (*alkohol*, *baker* ...): [ki je brez tujih prvin, dodatkov, primesi]; **kodrasti** (*ohrovt*, *peteršilj*, *endivija* ...): [ki ima liste z drobno valovitim, nagubanim robom]).

¹⁶ N. M. Šanski je izpopolnil klasifikacijo V. V. Vinogradova, ki je preuredil frazeološko shemo Ch. Ballyja (*Precis de stylistique*, Geneve, 1905) (Šanski 2011: 76). V. V. Vinogradov je na podlagi Ballyjeve klasifikacije izdelal tričlensko shemo *zraslekov*, *sklopov* in *skupov*, ki ji je N. M. Šanski dodal še tip *sestava* (Šanski 2011: 77).

*steber*¹⁷ [sklad, namenjen za zagotavljanje sredstev za **pokojnine**]; gl. še **komodoški zmaj** [velik varan z ostrimi zakrivljenimi zobmi, ki živi na več manjših indonezijskih otokih, zlasti **Komodu**]. Pri skupih s prenesenim pomenom prilastka, npr. *leteči enolog* [**enolog**, ki svetuje vinarjem po vsem svetu in jih izobražuje o tehnologijah in postopkih pridelave vina], *žabja perspektiva* [**perspektiva**, s katere se vidi kaj od blizu, od spodaj, ki prikaže posamezne podrobnosti namesto celote], sta, nasprotno, izrazno prekrivna uvrščevalna pomenska sestavina, ubesedena v razlagi, in jedro zveze. Pri sklopih, npr. *človek žaba* [potapljač], *človeška ribica* [dvoživka z dolgim vitkim telesom [...]], *kurje oko* [pojav na koži, ki se kaže kot odebelina, zadebelina s poroženelim strženom], ter pri zraslekih, npr. *črne kože* [bolezen, pri kateri se na koži pojavijo gnojni mehurčki, za katerimi ostanejo brazgotine], *kačji pastir* [žuželka z izrazitimi očmi, dolgim členastim trupom in parom velikih tankih kril], pa izrazne prekrivnosti med sestavinami zveze in pomenskimi sestavinami, ubesedenimi v razlagi, ni.

2.2.2 Leksikalizacija lahko torej temelji na pomenotvornem procesu, lahko pa je pogojena tudi z dogovorno pridobljeno komunikacijsko funkcijo enote.¹⁸ Pomensko prozorne terminološke zveze (t. i. sestave) so tako leksikalizirane zaradi terminološkosti, v eSSKJ pa se zaradi vezanosti na posamezne pomene sestavin obravnavajo kot ponazarjalno gradivo pod ustrezno (tj. z vidika izhodiščne terminologije še dovolj natančno) razloženim pomenom, ki izhaja iz več takih zvez, npr. *alergijski dermatitis*; *anaerobno dihanje*; *balonska angioplastika*; *centrifugalni pospešek*; *centrifugalna sila*; *dualistična filozofija*; *embrionalni razvoj*; *refluksni ezofagitis*; gl. **2.3**. Terminološke sestave, pri katerih slovarkem pomenskem opisu ne zadošča le izpeljava iz pomenov sestavin, ker ta ne zajema bistvenih razločevalnih pomenskih sestavin, pa se obravnavajo v razdelku STALNE BESEDNE ZVEZE, npr. *klavirski kvartet* [kvartet, sestavljen iz violine, viole, violončela in klavirja].

Terminološke zveze so ravno tako leksikalizirane tudi v primeru, če jedrna sestavina obdrži izhodiščni pomen oz. ima leksikalizirani preneseni pomen¹⁹ (gre za t. i. skup; primer: *gotski roman*; *knežja mušnica*); tudi te se v eSSKJ obravnavajo kot stalne besedne zveze; prim. še *absurdna drama*; *aerobni prag*; *afriška čebela*; *albuminska skuta*; *ameriški gož*.

¹⁷ Podčrtana je sestavina s prenesenim pomenom, poudarjena pa je sestavina, ki je izrazno prekrivna s pomensko sestavino v razlagi.

¹⁸ »Stabilnost ima v terminologiji in pri lastnih imenih drugačno genezo kot v frazeologiji. Pri frazemu je nastala s spontanim procesom [...]. Stabilnost frazema je predvsem rezultat semantičnega procesa v strukturi sestavin [...]« (Turk 2000: 480)

¹⁹ G. Blagus Bartolec (2012, 2014) in B. Tafra (2016) sicer menita, da se lahko kot leksemi (in posledično slovarske iztočnice) obravnavajo samo zrasleki, sklopi in skupi s preneseno jedro sestavino, ker so tvorstve zveze nastale s procesom leksikalizacije. Prim. tudi: »zveze, ki so rezultat sintagmatizacije (*trdi disk*), se lahko vključijo v [slovarko] obravnavo samo, če se leksikalizacija razume zelo široko, kot poimenovanja pojmov« (Tafra 2005: 123).

2.3 Glede na zgoraj navedene kriterije so v spodnji tabeli prikazani tipi besednih zvez z vidika slovarja in vzorčni primeri.

rezultata procesa sintagmatizacije	tipične proste zveze (kolokacije)	stalne zveze				
vidik leksikalizacije	neleksikalizirane (pomensko prozorne)	leksikalizirane				
tipologija z vidika slovarja		stalna besedna zveza	termin	frazem	lastno ime	
uslovarjanje	ponazarjalno gradivo	razdelek »stalne besedne zveze«			razdelek »frazelogija«	/
primeri ²⁰	Levi prilastek: <i>volnene dokolenke</i> Desni prilastek, priredna zveza, ...: <i>črka abecede, učenje abecede, lupina agrumov, nasad agrumov, ugriz gada, gad in modras</i>	Levi prilastek: <i>slovenska abeceda, atletska abeceda, aerobna bakterija, alergijski dermatitis, alergijski test, bučno olje, refluksni ezofagitis</i>	Levi prilastek: <i>abecedna vojna, ameriški buldog, anonimni alkoholiki, atomska goba, babje pšeno, balzamični kis, beli sladkor, cvetna nedelja, čebelji pik (sladica), človeška ribica</i>	Levi prilastek: <i>askorbinska kislina, beli močeril, glavati kit, koničasti smrček (goba), kozji parkeljci (gram), lepi čeveljci (rastlina), leteča lisica (netopir)</i> Desni prilastek: <i>banalnost zla</i>	<i>cediti sline, čeljust se povesi komu, imeti čisto vest, igra mačke z mišjo, kačje gnezdo, kronan osel, labodji spev, kot stekel pes, na dosegu roke</i>	/

3 Z vidika načina in mesta uslovarjanja potencialno problematične leksikalne enote

Izhodiščni kriterij za neiztočnično oz. iztočnično obravnavo večdelnih leksikalnih enot je razstavljenost oz. nerazstavljenost na sestavine.²¹

²⁰ Navedeni primeri so del (delovnega) gradiva eSSKJ. Slovar ne obravnava lastnih imen.

²¹ V zvezi z opredelitvijo meje med eno- in večbesedno leksikalno enoto za potrebe izdelave eSSKJ gl. Ledinek, Perdiš, 2022.

Slovarska iztočnica mora namreč ustrezati kriterijem leksema; »iztočnica je zaradi ujemanja (slovnična pripadnost besedni vrsti daje besedi status iztočnice) predstavnik določenega slovničnega razreda, zato nosi slovnične informacije, in enota leksikalnega sistema, ki nosi semantične informacije« (Tafra 2005: 141). Deli nerazstavljive večdelne leksikalne enote nimajo lastnosti leksema (tj. možnosti določitve besedne vrste, paradigme, skladske funkcije in leksikalnega pomena, kolokabilnosti ipd.; gl. 3.1); s tega vidika mejne primere predstavljajo v nadaljevanju (gl. 3.2 in 3.3) obravnavane terminološke zveze z monokolokabilno sestavino in pa frazemi z unikalno sestavino (Fleischer 1997: 37–43; Mrvič 2020). Pri analizi teh torej upoštevamo kriterije za razločevanje med leksikalno sestavino in neleksikalno sestavino večdelne leksikalne enote oz. definicijo leksikalne enote sploh.

3.1 Leksikalne enote, katerih najmanj ena sestavina ni leksem oz. beseda

Večdelne leksikalne enote, katerih najmanj en del ni leksem oz. beseda in jih zato ni možno razstaviti na sestavine (ki torej niso besedne zveze), so v eSSKJ obravnavane kot iztočnice. Kazalec neleksemnosti posameznih delov tovrstnih leksikalnih enot je dejstvo, da jim ni možno določiti besedne vrste (paradigme) ter leksikalnega pomena in da niso kolokabilni.

Podtipa leksikalnih enot, katerih najmanj ena sestavina ni leksem oz. beseda:

- a) prevzete (citatne) besedne zveze: *make up, koker španjel, jaga baba, alma mater, bossa nova, hokus pokus, tip top*
- b) medmetne zveze z nebesednimi sestavinami (prim. t. i. likovne zveze, Toporišič 1982: 128): *čirule čarule, križem kražem, žiga žaga, tik tak*

V nekaterih primerih (npr. pri *jaga baba*, R_{ed} *jage babe*) se lahko levi del večdelne leksikalne enote pregiba po pridevniški sklanjatvi, če se »skladnja zveze« zaradi podobnosti »(jedrne) sestavine« kakemu leksemu zgleduje po tipični strukturi imenske zveze *samostalnik in pridevnik kot levi prilastek*; levi del te leksikalne enote se v tem primeru uzavesti kot pridevniški. Tovrstno pregibanje je pridobljena (in hkrati edina) pridevniška lastnost levega dela večdelnega leksema, zato ne gre za pravi pridevnik. Pregibanje leksikalnih enot tega tipa se vzpostavlja tudi na druge načine, ki jih lahko pogojuje podobnost njihovega dela kaki v rabi ustaljeni besedi. Pri leksikalni enoti *alma mater* (R_{ed} *alme mater*) se »jedro zveze« prestavi na izvorni pridevnik, ki pridobi lastnosti samostalnika (pri čemer ravno tako ne gre za pravi samostalnik).

3.2 Terminološke stalne besedne zveze z monokolokabilno sestavino

Monokolokabilna sestavina (terminološke) zveze se v eSSKJ navaja v osnovni, slovarski obliki kot iztočnica, dodani pa so ji samo podatki o naglasu in izgovoru, besedni vrsti in paradigmi (pomenska razlaga in zgledi rabe se ne navajajo). Zgleda za monokolokabilni pridevnik sta *dezoksiribonukleinski* in *spongiformni*, ki nastopata samo v zvezah *dezoksiribonukleinska kislina* oz. (*bovina/goveja*) *spongiformna encefalopatija*.

Čeprav se pridevnik realizira samo v eni zvezi (z variantami) in posledično samo v nekaterih oblikah, mu je možno sistemsko določiti paradigmo in leksikalni pomen ('ki je v zvezi z dezoksiribonukleinsko kislino', oz. *spongiformni* 'ki ima strukturo spužve').

3.3 Stalne besedne zveze z unikalno sestavino

Monokolokabilne sestavine zvez (navadno terminoloških, gl. 3.2) so torej leksemi, kar lahko dokažemo s tem, da jim kljub odsotnosti tipičnih zvez določimo besedno vrsto, paradigmo in leksikalni pomen, ki implicira tudi kolokabilnost. Pri besedah, ki so nekoč pripadale jedrnemu delu jezikovnega sistema, danes pa so ohranjene v nedoločljivi obliki samo kot sestavine zvez (zlasti frazeoloških; gl. npr. *na prodaj*, *na vse kriplje*, potencialno *na svidenje*), o kolokabilnosti ne moremo govoriti, ker so se z razvojem znašle zunaj sistema slovenščine. Čeprav je tovrstna stalna besedna zveza kot celota del leksike sodobnega jezika, sestavini ne moremo določiti besedne vrste, paradigme in leksikalnega pomena.

Iz zgoraj povedanega izhaja, da omenjene sestavine s sinhronega vidika ne izpolnjujejo definicijskih kriterijev za leksem, s čimer se te zveze bližajo enotam z nebesednimi sestavinami (gl. 3.1). Ker diahrona analiza kaže, da so njihove sestavine v preteklih obdobjih bile integralni del leksikalnega podsistema slovenščine, so te stalne besedne zveze uvrščene v poseben podtip, slovarsko pa so obravnavane kot večbesedni leksemi z razlago (v razdelku FRAZEOLOGIJA). Gre za zveze s t. i. unikalnimi sestavinami ali unikalijami kot »del[i] frazeoloških enot, za katere je značilna skrajna ustaljenost zgradbe, same unikalije pa se kot samostojne besede ali besedne oblike v sodobnem jeziku ne pojavljajo (več)« (Mrvič 2020: 6), gl. tudi Fleischer 1997: 37–43. Unikalna sestavina (npr. *kriplje*, *pretege*) se v eSSKJ kot okamneli ostanek (oblike) leksema navaja kot iztočnica, ki so ji dodani samo podatki o naglasu in izgovoru (podatek o besedni vrsti in paradigmi ter pomenska razlaga in zgledi rabe se ne navajajo). Unikalnost sestavine se ugotavlja z analizo jezikovne rabe, potrjene v gradivu besedilnega korpusa. Če bi obstajale druge tipične zveze, ki bi njen leksikalni pomen potrjevale (npr. *svidenje*: *skorajšnje*, *ponovno*, *veselo svidenje* ipd.), bi se tovrstnemu sestavku dodali podatki o besedni vrsti, paradigmi, leksikalnem pomenu ipd.

4 Razprava

Za slovar so relevantne sintagme, ki so skladenjsko-pomensko čvrsteje povezane oz. sintagmatizirane – s tem so namreč bodisi (a) tipične in potrjujejo pomen (proste zveze tipa kolokacije) bodisi (b) imajo potencial za leksikalizacijo (občnoimenske in terminološke besedne zveze) oz. za frazeološki pomen (frazemi).

V okviru slovaropisne obravnave besednih zvez je pri določanju kriterijev za razločevanje med posameznimi tipi obvezno upoštevanje dveh jezikovnosistemskih vidikov, tj. leksikalnopomenskega vidika (potencialna leksikaliziranost zveze, ki se ugotavlja ndr. tudi s pomočjo pomenskosestavinske analize in prek prisotnosti vrstnega

pridevnika kot določujoče sestavine) in pa skladenjskega vidika (stalne zveze kot rezultat procesa sintagmatizacije; ugotavljanje stopnje skladenjske povezanosti sestavin zveze; leksikalizirane so navadno imenske zveze s strukturo z levim prilastkom). Pri razločevanju med posameznimi tipi leksikaliziranih besednih zvez mora biti hkrati upoštevan tudi komunikacijski vidik, v okviru katerega s pomočjo analize sobesedila razberemo funkcijo leksikalne enote v rabi – pri tem ugotavljamo, ali gre za dogovorno poimenovalno enoto (termin) ali pa je prevladujoča katera druga funkcija (npr. ekspresivni učinek pri frazemu). Iz sobesedila razberemo tudi, ali je besednozvezna referenca (potencialno) generična ali gre za odsotnost pomena in zgolj nanašanje na eno pojavnost (lastno ime z individualizacijsko oz. diferenciacijsko funkcijo). Prisotnost zgolj nominacijske funkcije v besedilu obravnavano imensko zvezo uvršča v občnoimensko skupino (nefrazeološke, neterminološke in nelastnoimenske stalne besedne zveze s terminološkim, frazeološkim ali lastnoimenskim potencialom v primeru terminologizacije, frazeologizacije oz. onimizacije); v eSSKJ se tovrstne zveze navajajo v razdelku STALNE BESEDNE ZVEZE brez terminološkega kvalifikatorja.

Jezikovnosistemski kriteriji za razločevanje med nekaterimi tipi zvez so zaradi kompleksnih odnosov med besedami pogosto težje opredeljivi; poleg tega se slovaropisni kriteriji zaradi neposredne aplikativnosti deloma razlikujejo od teoretičnih (leksikoloških). Slovaropisni vidik namreč po eni strani nekatere tipe, ki so utemeljeni zlasti z vidika slovarja, npr. kolokacije kot statistično relevantne, tipične, a proste, nestalne zveze, pojmovno zamejuje (npr. z vidika korpusnega jezikoslovja je kolokacija lahko definirana tudi kot vsaka statistično relevantna sopojavitev besednih sestavin; prim. Gantar 2007: 69 ter McEnery in Wilson v Gorjanc, Fišer 2010: 24); nekatere druge podtipe medtem združuje, npr. pomensko deloma neprozorne skupe obravnava enako kot leksikalizirane sklope, zrasleke, ker prav tako potrebujejo slovarsko razlago. Zaradi praktične uporabnosti, v izogib množici mejnih primerov, slovar npr. združuje tudi tipa prozorna stalna zveza in kolokacija ter vse tovrstne primere navaja kot ilustrativno gradivo. Posledično v ilustrativnem gradivu – tudi zato, da se razdelek STALNE BESEDNE ZVEZE v nekaterih sestavkih ne bi pretirano širil – navaja tudi pomensko prozorne terminološke prozorne zveze, čeprav se le-te glede na oceno razumljivosti oz. prepoznavnosti med sabo razlikujejo (npr. *refluksni ezofagitis* kot potencialno manj razumljiva zveza in *centrifugalna sila* kot npr. srednješolsko izobraženemu uporabniku razumljivejša terminološka zveza).

Stopnjo leksikaliziranosti posamezne besedne zveze, ki je v korelaciji s stopnjo zlitosti pomenov sestavin stalne besedne zveze in vpliva na strukturo slovarske razlage, najzanesljiveje ugotavljamo s pomenskosestavinsko analizo. Pri zvezi s sestavino, ki ima leksikaliziran (s pomenotvornega vidika izhodiščni ali preneseni) pomen, je ustrezna pomenska sestavina obravnavane zveze izrazno prekrivna s to sestavino. Pomenska sestavina obravnavane zveze, pri kateri izrazne prekrivnosti z besedo, ki je sestavina zveze, ni, pa kaže na neleksikaliziran pomenski prenos te sestavine – taka zveza je na višji stopnji leksikaliziranosti in se lahko teoretično uvršča med leksikalne enote.

Kolokabilnost sestavin zveze, izmerljiva s statističnim izračunom v besedilnem korpusu, na katero vplivata tudi procesa sintagmatizacije (čvrstejšega spajanja sestavin

v skladdenjsko celoto) in vzporedne leksikalizacije zveze, temelječe na pomenskih prenosih, lahko v slovaropisju služi kot kazalec za ustaljenost in leksikaliziranost zveze. Visoka stopnja ustaljenosti besedne zveze se namreč pogosto odraža v omejeni povezovalnosti njenih sestavin.

Obravnavamo mejnih tipov sestavin stalnih besednih zvez, tj. monokolokabilnih sestavin samostalniških terminoloških zvez in unikalnih sestavin frazemov, ter večdelnih leksikalnih enot, katerih najmanj en del ni leksem oz. beseda in ki jih zato ni možno razčleniti na (besedne) sestavine, se dotika vprašanja definicije leksema. Tako monokolokabilna kot tudi unikalna sestavina sta z jezikovnosistemskega vidika leksema – mejna sta, ker se pri monokolokabilnih sestavinah v rabi realizira le del njihovega sistemkega (paradigmatskega) potenciala; unikalne sestavine frazema so, čeprav so v preteklih obdobjih bile integralni del leksikalnega podsistema slovenščine, danes ohranjene v nedoločljivi obliki samo kot sestavine zvez (tj. kot okamneli ostanek (oblike) leksema).

Po drugi strani pa lahko zaradi svoje pomensko-skladdenjske celovitosti med leksikalne enote uvrščamo tudi nekatere besedne zveze, in sicer tipa z največjo mero leksikaliziranosti (sklope in zrasleke), pri katerih členitev pomena zveze na pomene posameznih sestavin ni možna.

5 Sklep

Prispevek prinaša tipologijo besednih zvez, prilagojeno slovaropisnemu delu, ki izhaja iz leksikoloških in leksikografskih spoznanj ter temelji na analizi aktualnega slovarskega gradiva iz eSSKJ z leksikalnopomenskega, skladdenjskega in komunikacijskega vidika. Gre za poskus ugotavljanja praktično uporabnih kriterijev za uslovarjanje (stalnih) besednih zvez, točneje kriterijev za razmejevanje med prostimi in stalnimi besednimi zvezami na eni strani ter med leksikaliziranimi in neleksikaliziranimi stalnimi besednimi zvezami – ki odpirajo vprašanje procesa leksikalizacije in sintagmatizacije (sestavlin) zveze – na drugi strani.

Definirana je za slovarsko obravnavo relevantna tipična prosta zveza; določeni so kriteriji, ki jo razločujejo od (neleksikalizirane) stalne besedne zveze. Pomensko prozorne občnoimenske stalne besedne zveze se od tipičnih prostih zvez ločujejo zlasti po tem, da imajo v veliki večini strukturo z levim pridevniškim prilastkom, in po omejeni kolokabilnosti, s čimer zveza pridobi terminološki potencial.

Z definicijo procesov leksikalizacije in sintagmatizacije so utemeljeni tudi kriteriji za razločevanje med leksikaliziranimi in neleksikaliziranimi stalnimi besednimi zvezami.

Tipologija večbesednih leksemov, ki je nastala na podlagi teoretičnih izhodišč in slovaropisnih izkušenj, deloma služi tudi kot prikaz rešitev konkretnih primerov večbesednih leksikalnih enot v eSSKJ. Tipologija besednih zvez z jasnimi kriteriji za njihovo razločevanje omogoča njihovo dosledno uslovarjanje, obenem pa lahko prispeva k dopolnitvi leksikoloških spoznanj.

VIRI

- eSSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. [Na spletu](#).
 SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. [Tudi na spletu](#).
 SSKJ2: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. [Tudi na spletu](#).

LITERATURA

- Goranka BLAGUS BARTOLEC, 2012: Kolokacijske sveze prema drugim leksičkim svezama u hrvatskom jeziku. *Fluminensia* 24/2. 47–59.
- Goranka BLAGUS BARTOLEC, 2014: *Riječi i njihovi susjedi, Kolokacijske sveze u hrvatskom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Dejan GABROVŠEK, Domen KRIVINA, 2022: Skladenjsko razmerje med istoizraznim prislavom in veznikom – opis glede na njuno mesto in funkcijo v povedi ter obravnava zlasti v SSKJ. *Slavistična revija* 70/4. 573–589. [Tudi na spletu](#).
- Polona GANTAR, 2007: *Stalne besedne zveze v slovenščini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Vojko GORJANC, Darja FIŠER, 2010: *Korpusna analiza*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Wolfgang FLEISCHER, 1997: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer.
- Koncept novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika, 2015. Različica 1.1*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. [Na spletu](#).
- Erika KRŽIŠNIK, 1986: Poskus razvrstitve stalnih besednih zvez v Trubarjevi cerkovni ordnigi. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Breda Pogorelec, Jože Koruza, Ljubica Črnivec. Ljubljana: FF (Obdobja, 6). 435–45.
- Erika KRŽIŠNIK, 1994: *Slovenski glagolski frazemi: ob primeru frazemov govorjenja*. Doktorska disertacija. Ljubljana.
- Nina LEDINEK, Andrej PERDIH, 2022: Eno- in večbesedne leksikalne enote v slovenščini: opredelitev meje za potrebe izdelave eSSKJ: Slovarja slovenskega knjižnega jezika, tretja izdaja. *Slavistična revija* 70/4. 475–488. [Tudi na spletu](#).
- Rok MRVIČ, 2020: *Unikalne sestavine v ruski in slovenski frazeologiji*. Magistrsko delo. Ljubljana.
- France NOVAK, 2004: *Samostalniška večpomenskost v jeziku slovenskih protestantskih piscev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Andrej PERDIH, Nina LEDINEK, 2019: Multi-word Lexical Units in General Monolingual Explanatory Dictionaries of Slavic languages. *Slovenski jezik / Slovene Linguistic Studies* 12. 113–34. [Tudi na spletu](#).
- Špela PETRIC, 2015: Samostalniški večbesedni leksemi s pomenotvornega vidika. Ur. Mojca Smolej. *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis*. Ljubljana: FF (Obdobja, 34). 579–86. [Tudi na spletu](#).

- Špela PETRIC, 2018: *Slovenski večbesedni leksemi z vidika slovaropisja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Josip SILIĆ, Ivo PRANJKOVIĆ, 2007: *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jerica SNOJ, 2004: *Tipologija slovarske večpomenskosti slovenskih samostalnikov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Stane SUHADOLNIK, 1968: Koncept novega slovarja slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in slovstvo* 13/7. 219–24. [Tudi na spletu](#).
- Николай М. ШАНСКИЙ, 2011 [1963]: *Фразеология современного русского языка*. Москва: Книжный дом Либроком.
- [Nikolaj M. ŠANSKIJ, 2011 [1963]: *Frazeologija sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva: Knižnij dom Librokom.]
- Branka TAČERA, 1988: Razgraničavanje opisnih i odnosnih pridjeva. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 14.
- Branka TAČERA, 2005: *Od riječi do rječnika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Branka TAČERA, 2016: Dvojbe pri određivanju natuknice. *Leksikologija i leksikografija u svjetlu savremenih pristupa: zbornik naučnih radova*. Ur. Stana Ristić, Ivana Lazić Konjik, Nenad Ivanović. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. 515–32.
- Jože TOPORIŠIČ, 1973/1974: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* 19. 273–79.
- Jože TOPORIŠIČ, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 1988: Nekatere jezikovnosistemske lastnosti strokovnih besednih zvez. *XXIV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture 4.–16. julij 1988*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 83–91.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 2000, 2013: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (Razprave Filozofske fakultete).
- Božo VODUŠEK, 1961: O leksikografskem ugotavljanju in urejevanju besednih pomenov. *Jezik in slovstvo* 7. 5–10.
- Moja ŽAGAR KARER, 2011: *Terminologija med slovarjem in besedilom*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Andreja ŽELE, 2004: Aktualizacijsko širjenje/oženje pomenja ustaljenega besedja kot odraz besedilne različnofunkcijskosti. *Členitev jezikovne resničnosti*. Ur. Erika Kržišnik. Ljubljana: FF (Obdobja, 22). 133–48. [Tudi na spletu](#).
- Andreja ŽELE, 2005: Novejša leksika z vidika aktualizacije pomenov in tvorbenih usmeritev. *Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika*. Ur. Marko Jesenšek. Maribor: Slavistično društvo (Zora, 32). 240–48.

SUMMARY

Dictionary treatment of set phrases is challenging due to non-uniform typology and the large number of borderline cases. The article tries to complement lexicological and lexicographic knowledge with a typology of (set) phrases based on the analysis of dictionary material from the semantic, syntactic, and communicative points of view, and to determine criteria for differentiation between free combinations of words and set phrases on the one hand and between lexicalized and non-lexicalized set phrases on the other, which open up the question of the process of lexicalization and syntagmatization of the components of set phrases.

The research includes borderline types of components of set phrases; i.e., monocollocable components of terminological noun phrases and unique constituents of idioms; the discussion therefore touches on the issue of lexeme definition: multipart lexical units of which at least one part is not a lexeme or word and which therefore cannot be broken down into components. This part of the material is highlighted especially from a lexicographical point of view.